Türkiye’de Kayıtdışı İstihdam Konusu Üzerine Teorik ve Ampirik Bir Çalışma

A Study on Informal Employment in Turkey from Theoretical and Empirical Perspectives

Eren Gül Aydın (Beykent University, Turkey)

Abstract

This paper elaborates both theoretical and empirical evolution of the informal employment as an part of the informal economy in Turkey. First of all, economic dualism and migration is emphasized as the main reasons of informal employment and examine other reasons of the informal employment such as social, fiscal and economic. Later of this study, an econometric model is employed by using Multiple Linear Regression Analysis. Informal employment is used as independent variables of industrial production (IPI). The first result of econometrics model, informal employment was seen statistically significant determinant of IPI. Secondly, some production and employment variables and Gross National Product are used for estimating decisive factor of the informal employment in Turkey between 2005 and 2012. Results show that GDP and all other variables used in regression positively correlated to informal employment except import and export in Turkey.

1 Giriş

Kayıtdışı istihdam, kayıtdışı ekonominin iş gücü piyasasına yansımadır. Kayıt dışı ekonomi, ekonomiyi düzenleyen yasalara ve yönetmeliklere aykırı olarak gerçekleştirilen, belgeye bağlanmamış, kanuni defterlere işlenmemiş tüm ekonomik faaliyetler olarak tanımlanmaktadır (Altuğ, 1999). Kayıt dışı istihdam faaliyeti ise çalışanların ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına kayıtlı olmaması ya da eksik bildirilmesi anlamındadır (Bulutay, Taşçı, 2002). Kayıtdışı istihdam ile kayıtdışı sektör kavramları çoğu zaman karıştırılmakta veya birbirini yerine kullanılmaktadır. Ancak kayıtdışı sektör ve kayıtlı sektör çalışılan sektörün özelliğine işaret ederken, öte yandan kayıt dışı istihdam faaliyeti bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olup olmamayı ifade etmektedir (Bulutay ve Taşçı, 2002). Yani kişi kayıtdışı sektörde kayıtlı istihdam edilebilir, kayıtlı sektörde de kayıtdışı olarak istihdam edilebilir. Bir başka deyişle kayıt dışı istidamin çalışılan sektörün özelliği ile ilgisi yoktur.

Günümüzde istihdam sosyal ve ekonomik yapının temel sorunlarından biridir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, istihdam olanakları ve istihdamın yapısı arasında sıkı bir bağ olduğu bilinmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışı istihdam ekonomik yaşamın büyük ve önemli bir parçasıdır. Kayıtdışı istihdam az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere oranla daha fazla olmakla beraber, gelişmiş ülkeler içinde önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Türkiye’de kayıtdışı istihdamın %40’ların üzerinde, istihdam oranının neredeyse yarısına yakın olması kayıtdışı istihdamın Türkiye ekonomisinin gelişmesinin önünde bir engel olarak durduğuna ve çözülmesi gereken öncelikli sorunlardan biri olduğuna işaret etmektedir.

Kayıtdışı istihdamın Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yüksek olmasının temel ekonomik, sosyal ve mali nedenleri; nüfus artışı, iç göç, vergi sistemindeki aksaklıklar, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, işsizlik, enflasyon ve bu ekonomilerin yapısal değişimleridir.

Türkiye’de 1980 sonrası serbest piyasa döneminde ekonomik büyüme ve gelişme hareketiyle birlikte kayıt dışı istihdam, genişleyen iş gücü piyasasıyla önemli oranda büyümeye başlamıştır. Türkiye’de kayıt dışı işgücü piyasasının büyümesinde talep ve arz yönü faktörler eş zamanlı olarak etki etmiştir. İş gücü talebi tarafında, ucuz iş gücü istihdamını gerektiren ve kayıtdışı istihdam oranını arttıran etken, küresel pazarlara entegrasyonu artan Türkiye’nin küresel fiyatlarla rekabet edebilmek için, ticareti yapılan mallarda maliyetleri düşürmek zorunda kalmasıdır. İş gücü arzının kayıtdışı istihdamı artırıcı etkisinin nedeni ise özelleştirme ve kamu sektörü istihdamının azalan payı ve kırdan kente göçün artmasının kritik koşullar altında çalışmaya hazır bir iş gücü sağlamış olmasıdır.

Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde artış gösterdiğini söyleyebileceğimiz kayıt dışı istihdam faaliyeti olağan dışı ve geçici bir istihdam türü olarak belirli bir zaman diliminde normal karşılanabilir. Ancak Türkiye’nde içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkeler için bu geçici olması beklenen durum yapısal bir sorun haline dönüşmüştür. Kayıt dışı istihdam faaliyetlerinin kayıt altına alınması temel finans kaynağı vergiler olan gelişmekte olan ülkeler için çözülmesi gereken önemli bir sorundur ve bu sorunun çözümü kuşkusuz, nedenlerini ortaya çıkaran sosyal ve ekonomik etkenleri engelleyecek önlemlerin alınmasına bağlıdır.

Bu çalışmada, kayıtdışı istihdama genel bir bakış yapıldıktan sonra, Türkiye’de 2005-2012 yılları arasında kayıtdışı istihdamı etkileyen işsizlik, enflasyon, GSMH, verimlilik, üretim ve istihdam faktörleriyle çoklu regresyon analizi kullanılarak yapılan ekonometrik bir çalışmaya yer verilecektir.

2 Kayıtdışı Ekonomi ve Kayıtdışı İstihdama Genel Bir Bakış

Kayıtdışı ekonomi terimi bir çok farklı şekilde kullanılmıştır. Bunlardan bazıları “düzensiz ekonomi” (Ferman ve Ferman, 1973), “gizli ekonomi” (Gutmann, 1977), “yeraltı ekonomisi” (Simaon ve Witte, 1982), “kara ekonomi” (Dilnot ve Moris, 1981), “gölge ekonomi” (Frey vd., 1982), “kayıtdışı ekonomi” (McCrohan ve Smith, 1986)’dir (Losby, 2002). Kayıtdışı ekonomi sözüyle anlatılmak istenen mevcut faaliyetin gizliliğiyle gizli ekonomi, gölge ekonomi, saklı ekonomi, yer altı ekonomisi; faaliyetin yasa dışılığı belirtilmek isteniyorsa kara ekonomi, gri ekonomi, illegal ekonomi; faaliyetin devletin bilgisi dışında olması irdeleniyorsa gayri resmi ekonomi, enformel ekonomi; son olarak da faaliyetin önemsiz olarak GSMH kayıtlarına alınmaması vurgulanıyorsa da marjinal ekonomi, ikincil ekonomi şeklinde adlandırılır (Azaklı, 2009). Kayıtdışı ekonomi ile ilgili ilk çalışma Cagan tarafından yapılmıştır. Cagan 2. Dünya Savaşı sırasında beyan edilmeyen gelirleri parasal araçlar kullanma yoluyla tahmin etmeye çalışmıştır (Cagan, 1958).

Kayıtdışı istihdam kavramı ise ilk olarak 1970 yılında ILO’nun düzenlediği Dünya İstihdam Programı (World Employment program) kapsamında ki Kenya Raporunda “enformal sektör” adıyla yer almıştır. Bu raporda işçiler ve ekonomik birimler tarafından gerçekleştirilen tüm ekonomik faaliyetlerin resmi düzenlemeler kapsamında olmadığı, yada resmi düzenlemelerin tüm ekonomik faaliyetleri kayıt altına alma konusunda yetersiz olduğu belirtilmiştir. Kayıtdışı faaliyetlerin kayıt altına alınamayışının nedenlerine dair bir ayırma yapılmıştır; bu faaliyetler ya yasa da belirtilmediği için kayıt altına alınamamakta ya da yasa da yaptırımı olduğu halde, yasaların uygulamasındaki zorluklar ve yüksek maliyetlerin bu yasaların uygulanmasına engel olması nedeniyle kayıt altına alınamamakta olduğu belirtilmiştir (Bulutay, Taşçı, 2002).

1993 yılında düzenlenen Onbeşinci Uluslararası İş Gücü İstatistikleri Konferansında kayıtdışı çalışma statüsü ücretsiz aile işçileri, serbest meslek çalışanları ve küçük ölçekli işletmeler (belirli bir sayının altında işçi çalıştıran) kayıtdışı ekonominin bir parçası olarak olarak kategorize edilmiştir (Aydın, vd., 2013). Kayıt dışı istihdamın değişik biçimleri bulunmaktadır. Bunlar genel olarak sigortalı çalıştırıldığı halde sosyal güvenlik kuruluşlarına bildirilmeyenler, sigortalı çalıştırıldığı halde sosyal güvenlik kuruluşlarına eksik veya geç bildirilenler, aldıkları ücretten daha az bildirilenler, emekli olup da çalışanlar, yabancı ve çocuk işçilerdir. Buradan hareketle kayıtdışı istihdam kendi adına ve bağımsız ya da bir işverene bağlı çalışanların çalışmalarının veya elde ettikleri ücret ve kazançların, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına hiç bildirilmemesi ya da gün sayısı veya ücret tutarı olarak eksik bildirilmesi olarak ifade edilebilir (Yereli ve Karadeniz, 2004: 180).

Kayıtdışı istihdam genel anlamda istihdam faaliyetlerinin (üretim, hizmet) resmi belgelere dayandırılmaması ve böylece resmi kayıtlara girmemesi, bunun sonucunda vergisel ve zorunlu yasal yükümlülükleri de dahil olmak üzere tüm yükümlülüklerin, mali ve sosyal güvenlik kurumlarının denetim alanı dışına çıkarılmasıdır (Güloğlu, 2005). Bu tanım ile birlikte kayıtdışı istihdama yönelik tanımların ortak yönü bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmamak ve bunun sonucunda oluşan vergi ödememe durumu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Göç ve kentleşmenin temel nedeni olduğu kayıtdışı istihdamın bir ekonomi için yapısal bir sorun haline dönüşmesinin mali, ekonomik ve sosyal nedenleri vardır (Yılmaz, Ögünç, 2000).

Literatürde kayıtdışı istihdamın nedenlerini anlamaya yönelik bir çok teorik ve ampirik çalışma vardır. Bu çalışmalardan bir kısmı vergi gelirleri ve kayıtdışı istihdamın ilişkisi üzerinedir. Teorik çalışmaların bir çoğu (Rauch, 1991 ve Loayza, 1996) vergiler ve kayıtdışı istihdam arasında pozitif ilişkiye işaret etmektedir (Elgin, 2010). Bu teoriye göre yüksek vergi oranları yüksek kayıtdışı istihdam eğilimine neden olmaktadır. Teorinin aksine bazı ekonometrik çalışmalar (Torgler and Schneider, 2007) vergiler ile kayıtdışı istihdam arasında negatif ilişkiye işaret etmektedir (Elgin, 2010).

Saraçoğlu (2007), informal, formal ve tarım sektörü olarak tanımladığı üç sektörlü büyüme modeli ile yaptığı çalışmada, gelir artışıyla birlikte hane halklarının kayıtlı sektördeki malları tercih edeceğini ve bununla birlikte ekonominin büyüyeceğini, ekonomi büyürken artan gelirle beraber kayıt dışı sektördeki malların talebinin azalmasından dolayı kayıtdışılığında zamanla azalacağını savunmuştur. Ayrıca gelir vergisi oranlarının düşürülerek kayıt dışılığın azaltılacağını öne sürmüştür. Ekonomik büyümenin kişi başı gelir üzerinde olumlu etkileri varsa bu durumun geçerliliğinden bahsetmek mümkün olabilir. Ayrıca istihdamı kayıt altına almanın amacı vergi gelirlerini artırmaktır fakat kayıtdışılığın azaltılması amacıyla gelir vergisi oranlarının çok düşük seyretmesi de vergi gelirlerini düşürebilir. Bu nedenle vergi oranları ne kayıtdışılığa teşvik edici düzeyde yüksek olmalı ne de vergi gelirlerini olumsuz etkileyecek kadar düşük olmalıdır.

Göç ve informal istihdam arasında ki bağlantıyı ortaya koyan bir model çalışmasında (Bulutay ve Taşçı, 2002) öncelikle Türkiye’de informal istihdamın payının başlıca belirleyicileri olarak, gelir değişkenleri, nüfus değişkenleri ve istihdam değişkenleri tanımlanmıştır. Kurulan ekonometrik modellerde değişkenler öncelikle göçe neden olmakta ve bu göçün sonucunda da kayıtlı veya kayıtdışı istihdam artmaktadır. Bu çalışmanın sonucunda istihdam olanaklarının genişlemesi ve nüfus artışının kayıtdışı istihdamı artırdığı, GSMH daki gelişmenin ise kamu istihdamını ve kayıtlı istihdamı arttırabileceği, bu nedenle GSMH’nın kayıtdışı istihdam ile ilişkisinin negatif olduğu öngörüsü göze çarpmaktadır.

3 Kayıtdışı İsthdamın Nedenleri

Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bir çok insan için kayıtdışı çalışma bir zorunluluk haline gelmiştir.Yüksek enflasyon ve işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalan insanlar ya daha az ücretle güvencesiz çalışmak zorunda kalmakta ya da çalıştıkları işe ek olarak bir başka iş yapmaktadırlar ve tüm bunlar kayıtdışı istihdamı artırmaktadır.Bundan dolayıda istihdamın kayıt altına alınmasıiçin yapılan çalışmalar ancak nedenlerinin çözüme ulaştırılması ile mümkün olacaktır.(Güloğlu,2005).

3.1 Sosyal Nedenler

Ekonomik Düalizm,Göç ve Kayıtdışı İstihdam İlişkisi Üzerine

Sosyal nedenlerin başında nüfus artışıyla birlikte artan işsizlik,göç ve kentleşme gelmektedir.Kayıtdışı istihdamın sosyal nedenlerinin incelenmesine sanayi devriminden sonra değişen, ikilileşen sosyal ve ekonomik yapının analizi ile başlamakta ve öncelikle emek arzını artıran aynı zamanda emeği işsiz bırakan bir oluşumun temelinde yatan sosyolojik nedenleri görebilmekte fayda var.Bu noktada Sanayi devrimi sürecine gitmek gerekmektedir.Sanayi Devrimi öncesinde genellikle tarımın egemen olduğu ekonomide İngiltere’de başlayan sanayileşme ile birlikte üretimde makineleşme süreci başlamıştır.Makineleşme verimliliği artırmış,emek gücü işsizlikle tanışmıştır.Artan nüfusla birlikte emek arzı fazlalığı kentlere göç etmeye başlamış,düşük ücretlerle,güvencesiz olarak çalışılan bir sektörü oluşturmuşlardır.

Sanayi devrimi yeni bir ekonomik sistem doğurmuş(piyasa sistemi) ve geleneksel olarak üretim,bölüşüm ve dağıtım yapan ülkeler,İngiltere ye göre ekonomik sistemlerini değiştirmek çabasına girmek zorunda kalmışlardır.Bu milat niteliğinde ki devrimin geleneksel toplumlarda ekonomik sistemin sosyal yaşamı değişime zorlaması,diğer bir deyişle ekonomik sistemin sosyal yaşama yerleşmesi (Polanyi,1944) gerekliliği yeni piyasa yapısının işleyişi için kuraldı.Bu durum geleneksel toplumlarda kökten bir değişimin başlaması anlamına gelmekteydi.Sanayileşmenin gerisindeki toplumlar yeni ekonomik sisteme ayak uydurmaya çalışmış ve bu sistemin etkileri hem ekonomik hem sosyal anlamda bir dönüşüm süreci yaratmıştır. Ekonominin değişimi ile aynı zamanda toplumların geleneklere bağlı sosyal yaşamları da, kültürleri de değişime uğramıştır.Toplumsallıktan bireyciliğe,ortak mülkiyetten özel mülkiyete ve özgürlüğe doğru bir değişim söz konusuydu,ancak işsizlik sorunu(Köksel,2011) ve üretim araçlarının belirli bir kesim elinde toplanmasıyla toplumsal sınıflar ortaya çıkmış,bir yan kötü ve uzun çalışma şartlarında yaşarken diğer tarafta sürekli zengileşen bir kesim varlığını sürdürmüştür.Dolayısıyla toplumlarda dual(ikili) bir ekonomik yapı oluşmuştur.Düalizm kavram olarak birbirine zıt iki farklı olgunun aynı anda bulunması durumudur.Ekonomik alanda bir yanda sanayi/modern sektör diğer yanda geleneksel/tarım sektörünün varlığını sürdürmesi ile artan ikilik az gelişmiş ülkelerde ikili ekonomik yapının yani ekonomik dualizmin oluşmasına neden olmuştur.Bu durum hem az gelişmiş ülkelerde gelir dağılımı eşitsizliğini artırmış hem de ülkeler arası gelir dağılımı eşitsizliğini büyütülmüştür.

Bourguignon ve Morrisson (1994), 35 az gelişmiş ülke arasında 1970 yılı kişi başı GSMH,eğitim seviyesi,gini katsayısı,tarım ve sanayi iş gücü verimliliği değişkenlerini kullanarak yaptıkları tahminlerin sonuncunda gelir dağılımı eşitsizliği ile kalkınma arasındaki güçlü bağın temelinde ki en etkili faktörün ekonomik düalizmin genişlemesinin bulunduğunu vurgulamıştır.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hem modern hem geleneksel yaşam tarzı ve üretim tarzı halen bir aradadır. Dolayısıyla geri kalmış ülkelerin ekonomileri de tarımsal/geleneksel ve sanayi/modern olmak üzere halen ikili yapıdadır.Genelde kırsal kesim tarımsal/geleneksel üretime devam ederken büyük kentler sanayi/modern üretimin toplandığı yerler olmaktadır.

Sosyologlar ve antropologlar tarafından 1950 li yıllarda az gelişmiş ülkeler de ki bu ikili yapıya dikkat çekmiş,sonraları ekonomistlerde dualizm ile ilgilenmeye başlamışlardır.

1954 yılında Arthur Lewis ekonomik kalkınma modeli olarak “ikili model”i geliştirmiştir.Kırsal kesimdeki sınırsız iş gücü arzının kentlerde ki modern sektör tarafından istihdam edilmesi ve bu yolla az gelişmiş ülkelerde modern sektörün gelişimini öngören bu model için Arthur Lewis analizinin kapitalist sınıfın ortaya çıkışının yarattığı sosyolojik probleme dayandığını söyler(Kirkpatric,Barrientos,2004).İş gücü fazlasının kayıtdışı sektöre kaymasının merkezindeki hem sosyal hem ekonomik bir olgu olan göç hareketlerinin iş gücü piyasalarına yansması,sanayinin gelişimi için gerekli iş gücü yarattığından olumlu görünebilir ancak öte yandan kayıtdışı istihdam gücün negatif dışallığı olarak karşınıza çıkmaktadır.

Çocuk İş Gücü

Geleneksel aile yapılarında çocukların çalışması,onların hayata hazırlanması,ayrı bir eğitim alması anlamına geldiğinden aileler tarafından desteklenmekteydi.Ne var ki günümüzde çocuk iş gücü yaygınlaşmış önüne geçilmesi gereken bir sorun haline gelmiştir.Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üretim sürecinde çocuk iş gücünü ucuz iş gücü,maliyet düşürücü bir unsur olarak değerlendirdiğinden çocuk emeği sömürülmektedir.Çocuklar yetişkinler yerine istihdam edilmekte,aynı çalışma saatinde daha düşük ücretle emekleri sömürülmektedir.Dolayısıyla çocuk istihdamı artık iş gücü piyasasını etkilemektedir.

Türkiye’de işteki duruma göre; çalışan çocukların %52,6’sı (470 bin kişi) ücretli veya yevmiyeli, %46,2’si (413 bin kişi) ise ücretsiz aile işçisidir. Zorunlu eğitim süresinin uzatılması çocukların iş yaşamından geri çekilmelerini sağlayabilecek bir politika olarak uygulanabilir.Öte yandan mesleki eğitimin yaygınlaştırılması staj adı altında çocuk iş gücünün kayıt dışı istihdam edilmesinin önünü açmaktadır.Çocuk işgücü istihdamının önüne geçecek düzenlemeler başta belirttiğimiz gibi zorunlu ve kesintisiz eğitim süresinin uzatılması ve aynı zamanda da yeni yasalarla çocuk iş gücü istihdamının engellenmesidir.

Kadın İş Gücü

Özellikle istihdam alanında, kadınların erkeklere kıyasla çok daha dezavantajlı bir konumda oldukları, istatistiki sonuçlara bakıldığında da görülmektedir. Ülkemizdeki yasalarda gerçekleştirilen olumlu değişikliklere rağmen kadınların niteliklerinin iş piyasasının gerektirdiği niteliklere uyumlu olmaması ve işgücü piyasasına girişi sağlayacak mekanizmaların yetersizliği nedeniyle kadının işgücüne katılımı hem mutlak olarak hem de erkeklere oranla düşük orandadır.

Kayıt dışı çalışan kadınlar, bütün diğer kayıt dışında çalışanlar gibi sosyal güvenlik hukukunun kendilerine sağlayacağı güvenceden yoksun kalmaktadırlar. Kayıt dışında çalışan kadınların çalışma süreleri uzundur.Ücretleri, özellikle parça başı ücret uygulamasının olduğu tekstil sektöründe düşüktür. Kayıt dışında çalışmalarına bağlı olarak iş kazalarına karşı bir korumaları da bulunmamaktadır.

Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamı giderek artmaktadır.2012 ortalaması %40.9 olan kayıt dışı kadın istihdamı 2013 Ocak ve Şubat aylarında %41.1 olarak açıklanmıştır.(Tüik,2013).

Kaçak İşçiler

Uyruğunda bulunmadığı bir ülkede çalışan işçilere yabancı işçi denir.Türkiye de işsizlik iş gücü piyasası arz ve talebindeki dengesizlik nedeniyle zaten büyük bir sorunken, kaçak işçilerde Türkiye iş gücü piyasasına bir başka sorun eklemektedir(Güloğlu,2005).Kaçak işçiler girdikleri ülkede iş gücü arzını artırdıkları için ücretleri düşürücü etki yaparlar.Göç veren ülkede ise bunun tam tersi gerçekleşir ve azalan iş gücü arzı nedeniyle ücretler yükselir. Ücretlerde ki yükseliş maliyetleri artıracığından göç veren ülkede toplam arz düşer, fiyatlar yükselir,tüketim azalır ve ekonomik büyüme olumsuz etkilenir.Kaçak işçilerin engellenmesi yine yasalarla,yeni yaptırımlarla mümkün olabilir.

3.2 Mali ve Ekonomik Nedenler

Vergi sistemi

Türk vergi sisteminin sürekli yenilenen yasalar ve kararnameler nedeniyle oluşan değişken yapısı, takibini zorlaştırdığından bireyleri vergi ödememeye iten nedenlerden biri olmaktadır.Dolayısıyla vergi ve vergilendirmenin ekonomik ve yasal yanı gibi sosyolojik ve psikolojik yanı da göz önüne bulundurulmalıdır (Altuğ vd.,2010).Bu bağlamda toplumun vergi ahlakı ve ödenen vergilerin nereye harcandığının da bilinmesi,yani hükümet harcamalarındaki şeffaflık da bireylerin kayıtdışı faaliyet gösterme kararlarında önem teşkil etmektedir.Vergi ahlakı bir toplumun kültür seviyesi ile de doğru orantılıdır(Güloğlu,2005). Türkiye’de yüksek gelir vergisi oranları ve vergi adaletsizliği kişileri kayıtdışı faaliyetlere yönlendirmektedir(Saraçoğlu,2008).Sonuç olarak vergi sisteminin anlaşılabilir ve maliye politikalarının şeffaf olması, kayıtdışı faaliyet eğilimini engellemede vergi adaleti kadar önemlidir.

Öte yandan kayıtdışı çalışmayı engellemek amacıyla devletin uyguladığı kimi politikalar kayıtdışılığı artırabilir.Bu” ters etki” emeklilik yaşının düşürülmesi veya çalışma saatlerinin azaltılması sonucunda ortaya çıkabilir(Yılmaz vd.,2000).Erken emeklilik kişileri sigortasız bir başka işte çalışma fırsatı sağlamaktayken öte yandan çalışma saatlerinin düşürülmesi de yine ikinci bir işte kayıtdışı çalışmayı özendirici olabilir.Özetle bu tür politikalar çalışanların çalışma ve boş zaman tercihlerini etkilediğinden uygulamaya koyulmadan önce iyi analiz edilmelidir.

Enflasyon ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği

Türkiye’de kayıtdışı istihdamın genişlemesinin en önemli nedenlerinden biri enflasyondur.Enflasyon nedeniyle gelirlerinde aşınma meydana gelen düşük ve sabit gelirli tüketiciler bu kayıplarını gidermek, enflasyon nedeni ile girdi maliyetlerinde artışlar meydana gelen üreticiler de, maliyetlerini azaltmak amacıyla kayıt dışı istihdama yönelmektedirler. Bu nedenle enflasyon rakamlarının yüksek olduğu ülkelerde kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin arttığı gözlemlenmektedir.Ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde, işsiz kitleler kayıtlı ekonomide bulamadıkları istihdam imkanlarını kayıt dışı ekonomi alanlarında aramaktadırlar. İşletmeler de krizin olumsuz etkilerini azaltmak için üretimlerini kayıt dışı alanlarda yaparak ve kayıt dışı işçi istihdam ederek maliyetlerini azaltmaya çalışmaktadırlar.Öte yandan gelir dağılımında giderek artan eşitsizlik yoksulluğu artırmakta ve yoksul insanlar da düşük ücretle ve güvencesiz de olsa bir işte çalışmaya mecbur kalmaktadırlar.Bu da kayıt dışı istihdamı artırmaktadır.Bu anlamda kayıtdışı istihdamla mücadele aslında bir yanıyla gelir dağılımı eşitsizliği ve yoksullukla mücadele olmalıdır.Çünkü ancak bunlara çözüm üretmekle kayıtdışı istihdamın önüne geçilebilir.

4 Türkiye’de Kayıtdışı İstihdam’ın Belirleyici Faktörlerinin Çoklu Regresyon Modeli ile Analizi

4.1 Modelin Metodolojisi

Modeller için seçilen değişkenler kayıtdışı istihdamın gelişimi üzerinde önemli etkilere sahip istihdam, üretim ve işsizlik faktörleridir. Bu faktörler ile kayıtdışı istihdam ilişkisinin incelenmesinde Çoklu Regresyon Analizi kullanılmıştır.

Veri setleri Türkiye İstatistik Kurumu(TÜİK) web sitesi kütüphanesi ve Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) elde edilmiştir. Bu çalışmada farklı değişkenlere ait iki farklı veri seti kullanılmıştır. Kayıtdışı istihdamın belirleyiciliği üzerinde önemli etkiye sahip olduğu düşünülen değişkenlerin tümünün TÜİK tarafından aynı dönemler için yayınlanmamasından dolayı, çeyreklik veriler ve aylık verilerle ayrı regresyonlar yapılmıştır. İlk veri setinin örneklem aralığı 01.2006-12.2012 tarihlerini kapsayan aylık zaman serisinden oluşmaktadır. İkinci veri setinin örneklem aralığı 2005 ilk çeyrek-2012 son çeyrek arasında kapsayan çeyreklik zaman serisinden oluşmaktadır. Ayrıca 2005 öncesi verilerin, TÜİK tarafından nüfus projeksiyonuna göre güncellenmemesi nedeniyle önceki dönemler ile karşılaştırma yapılamayacağından, yapıldığı takdirde regresyon sonuçlarının yanıltıcı olacağından daha eski tarihli veriler kullanılamamıştır.

Çalışmada verilerin ekonometrik analizinde Eviews 7 istatistik paket programı kullanılmıştır. Veriler ve değişkenler kısıtlı olduğu halde modellerin tahmininden sonra Eviews ile görüntülenen tahmin ve gerçek-tahmin uyum grafiklerinde, modeller ile tahmin edilenlerin birbiri ile uyumu gözlenmiştir.

Aylık veri setleri ile yapılan regresyonlarda kayıtdışı istihdam bağımsız değişken olup, sanayi üretim endeksi(SÜE) üzerindeki etkisi tahmin edilmeye çalışılmıştır. SÜE nin aylık verisine ulaşılabildiğinden, GSMH ile birlikte hareket etmesinden ve GSMH nin en önemli göstergesi olmasından dolayı aylık veride GSMH yerine SÜE kullanılmıştır. Çeyreklik verilerle yapılan regresyonlarda ise kayıtdışı istihdam bağımlı değişkendir ve kayıt dışı istidamı etkileyen bazı faktörler tahmin edilmeye çalışılmıştır.

İlk olarak değişkenlere ait zaman serilerinin logaritmaları alınmış ve logaritmik serilere Dickey-Fuller birim kök(durağanlık) testleri yapılmıştır. Logaritmik seriler birim kök içerdiğinden, serileri mevsimsel etkilerden kurtarmak için serilerin birinci farkları alınmış ve seriler tekrar birim kök testinden geçirilmiştir. Birinci farkları alınmış logaritmik serilerin birim kök içermediği tespit edildiğinden yani seriler artık durağan olduğundan regresyonda kullanılmışlardır. Serilerin birim kök içermemesi uzun dönem dengesinin sağlandığı, dengeden sapmaların durağan olduğu anlamına gelmektedir. Durağanlaştırılmış seriler kullanıldığı için de sahte regresyon problemi ortadan kalkmaktadır. Modeller tahmin edildikten sonra otokorelasyon kontrol edilmiş, sıçrama olan dönemler varsa bunlar modele eklenerek model yeniden tahmin edilmiştir. Model tahminini takiben hata terimlerinin normal dağılıma sahip olup olmadığını kontrol etmek için Histogram ve Normallik testi yapılmış ve test sonucunda tüm modellerin hata terimlerinin normal dağıldığı gözlenmiştir. Modellerin değişken varyans sorunu olup olmadığı Heteroskedasticity(değişken varyans) ve F testi yapılarak kontrol edilmiş, test sonuçlarında hiç bir modelde değişken varyans sorununa rastlanmamıştır. Son olarak önemli değişkenlerin hata terimleri içinde olup olmadığını kontrol etmek için Ramsey Reset testi yapılmış tanılama hatası kontrol edilmiştir, modellerde tanımlama hatasına rastlanmamıştır. Ayrıca kukla değişken kullanılan modelde(tablo-1-model 4) tahminden sonra 2008 sonrası için Chow Kırılma Testi yapılmış, kırılmaya rastlanmamıştır.

Aylık veriler sanayi üretim endeksi(SÜE), kayıtdışı istihdam, Tüketici Fiyat Endeksi(TÜFE) ve dolaylı vergi gelirleridir. Çeyreklik veriler; Gayri Safi Milli Hasıla(GSMH), kayıtdışı istihdam, toplam istihdam, toplam tarım üretimi, tekstil üretimi, toplam imalat üretimi, kişi başı imalat üretimi(verimlilik).

4.2 Bulgular ve Yorumlar

Model 1, tahmin edildikten sonra β_2 katsayısı istatistiki olarak anlamsız bulunmuş, otokorelasyon kontrolünde de, 1. gecikmede de sıçrama görülmüştür. 1. gecikme modele eklenerek model-2 tahmin edilmiştir. Model-2 de β_2 katsayısı istatistiki olarak anlamlı hale gelmiş ve R^2 den anlaşılacağı üzere modelde iyileşme olmuştur. Ancak 10 ve 12. gecikmelerde sıçramalar görülmüş, bunların olmasının ocak ayı etkisine bağlı olduğu düşünülmüş ve gecikmeler modele eklenerek model 3 tahmin edilmiştir. Otokorelasyon kontrolünde görülen 11. dönemde oluşan sıçrama modele eklenerek ve ayrıca kriz kukla değişkeni ile sanayi üretimi üzerinde 2007 krizinin etkilerinin modele eklenmesi amaçlanarak model 4 tahmin edilmiştir. Heteroskedasticity ARCH testi yapılmış (F istatistik olasılığı $=0.44 > 0.05$), modelin değişken varyans sorunu olmadığı saptanmıştır. Modelde kukla değişkenle krizin etkisi yakalanmıştır. 2008 sonrası için Chow kırılma testi yapılmış olup kırılma olmadığı bulunmuştur. Modelin bu çerçevede kırılma testinden geçmesi ile regresyon kabul edilmiştir. Bunda kukla değişkeninin de etkisi söz konusudur. Kukla değişken 0.10 alfa seviyesinde, diğer parametreler ise 0.05 alfa seviyesinde anlamlıdır. Hata terimleri normal dağılıma sahiptir (Jarque-Bera test $=0.25 > 0.05$). Tablodaki katsayıların yorumu örneğin $\beta_1 = 0.76$ katsayısı için, "kayıtdışı istihdamda %1 lik bir artış Sanayi Üretim Endeksinde %0.76 lık bir artış sağlayacaktır" şeklinde yapılır. β_0 katsayıları 4 model içinde istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur ancak regresyon doğrusunun kesene sahip olması bakımından modelden çıkartılmamasına karar verilmiştir.

Bağımlı Değişken: Sanayi üretim Endeksi (Gayri Safi Milli Hasıla göstergesi olarak)				
Aylık Veri Seti- Gözlem sayısı 87				
Regressor	Model(1)	Model(2)	Model(3)	Model(4)
Kayıtdışı istihdam (X_1)	0.43(β_1)	0.76 (β_1)	0.45(β_1)	0.70(β_1)
T değerleri	(1.92)	(3.98)	(2.70)	(3.74)
TÜFE(X_2)	0.99(β_2)	1.53 (β_2)	1.15 (β_2)	1.69 (β_2)
T değerleri	(1.03)	(1.93)	(1.77)	(2.61)
Dolaylı Vergi Gelirleri (X_3)	0.13(β_3)	0.19 (β_3)	0.16(β_3)	0.13 (β_3)
T değerleri	(2.17)	(3.64)	(3.91)	(3.10)
1.gecikme(SUE_{t-1})	-	-0.54 (β_4)	- 0.40 (β_4)	-0.50 (β_4)
T değerleri	-	(-5.97)	(-5.13)	(-6.02)
10.gecikme (SUE_{t-10})	-	-	-0.17 (β_5)	-0.24 (β_5)
T değerleri	-	-	(-2.39)	(-3.17)
11.gecikme (SUE_{t-11})	-	-	-	-0.23 (β_6)
T değerleri	-	-	-	(-2.33)
12.gecikme (SUE_{t-12})	-	-	0.49 (β_6)	0.35 (β_7)
T değerleri	-	-	(6.33)	(3.84)
Kukla20072009	-	-	-	-0.02 (β_8)
T değerleri	-	-	-	(-1.89)
İntercept	-0.002(β_0)	-0.005(β_0)	- 0.007 (β_0)	-0.003(β_0)
T değerleri	(-0.26)	(-0.66)	(-1.08)	(-0.56)
SER	0.07	0.060	0.046	0.044
R2	0.12	0.42	0.66	0.70
Adj R2	0.09	0.39	0.63	0.66
F stat.	3.91	14.09	21.32	18.66

Tablo 1 Regresyon sonuçları-1

Bağımlı Değişken:Kayıtdışı İstihdam Çeyreklik Veri Seti			
Gözlem sayısı 31			
Regressor	Model(1)	Model(2)	Model(3)
Gayri Safi Milli Hasıla (X_1)	0.60 (β_1)	0.36(β_1)	-
T değerleri	(6.69)	(3.08)	-
Toplam İstihdam(X_2)	0.73 (β_2)	0.38 (β_2)	0.51(β_1)
T değerleri	(4.87)	(2.06)	(3.45)
Tarım İstihdamı(X_3)	-	0.30 (β_3)	-
T değerleri	-	(3.19)	-
Toplam Tekstil Üretim(X_4)	-	-	0.36(β_2)
T değerleri	-	-	(2.20)
İmalat Üretimi(X_5)	-	0.21(β_4)	0.27 (β_3)
T değerleri	-	(1.96)	(2.04)
Kişi Başı İmalat Üretimi (X_6)	0.41(β_3)	-	-
T değerleri	(4.41)	-	-
Toplam Tarım Üretimi(X_7)	-	-	-0.07(β_4)
T değerleri	-	-	(8.06)
İntercept	-0.026 (β_0)	-0.019(β_0)	-0.011(β_0)
T değerleri	(-3.96)	(-2.50)	(2.70)
SER	0.034	0.035	0.031
R2	0.89	0.89	0.91
Adj R2	0.87	0.87	0.90
F istatistik (olasılık)	0.000	0.00	0.00

Tablo 2 Regresyon sonuçları-2

Regresyon sonucunda kayıtdışı istihdam, TÜFE ve dolaylı vergi gelirleri değişkenlerinin GSMH 'nın en önemli göstergesi olan SÜE ile pozitif ilişkiye sahip olduğu tahmin edilmiştir. Diğer bir deyişle bu değişkenlerdeki artış(azalış) GSMH da da bir artış(azalış) olacağı anlamına da gelmektedir. Enflasyon ve kayıtdışı istihdam üretim maliyetlerini düşürücü etkiye sahiptir. Enflasyon reel ücretlerde yarattığı düşüş ve yine kayıtdışı istihdamın da iş gücü maliyetlerinde yarattığı düşüş karları ve arzı artırmakta ve GSMH da artış meydana getirmektedir. Öte yandan dolaylı vergi gelirleri Türkiye'de genel bütçe gelirlerinin % 70 ini oluşturmaktadır. Vergi gelirleri yeni yatırımlar için en önemli finansman kaynağı durumundadır ve uzun dönem GSMH büyümesinde bu nedenle olumlu etkiye sahiptir. Ancak dolaylı vergilerdeki artışın kayıtdışı istihdamdaki artışla

ilkiside belirtmek gerekir.Kayıtdışı istihdamın artması gelir vergisi üzerinden toplanması gereken direk vergi gelirlerini azalttığından dolayı vergiler ile bu açık kapatılmaya çalışılmaktadır.Yani dolaylı vergilerdeki yüksek oranlar kayıtdışı faaliyetlerdeki artışın bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Modellerde otokorelasyon sorununa rastlanmamıştır.Tüm modeller tahmin edildikten sonra Heterskedasticity testi yapılmış,değişken varyans sorunu olmadığı tespit edilmiştir.Modellerin hata terimleri normal dağılıma sahiptir ve tüm beta katsayıları istatistiki olarak 0.05 alfa seviyesinde anlamlıdır.Toplam istihdam ve tarım istihdamı tüm modellerde kayıtdışı istihdam ile pozitif ilişkide tahmin edilmiştir.Toplam tekstil üretimi,tarım üretimi, imalat üretimi ve kişi başı imalat üretiminden(verimlilik) oluşan üretim değişkenleride yine kayıtdışı istihdamla pozitif ilişkide tahmin edilmiştirToplam ithalat ve ihracat değişkenleride modellerde kullanılmış ancak istatistiki olarak anlamsız olmalarından dolayı modellerden çıkartılmıştır.Tablodaki katsayıların yorumu örneğin $\beta_1=0.60$ katsayısı için,"GSMH %1 lik bir artış kayıtdışı istihdamda %0.60 lık bir artışa neden olacaktır" şeklinde yapılır.

Tablo 2 de gözlendiği üzere regresyon sonuçlarına göre 2005-2012 dönemleri arasında GSMH tüm modellerde kayıtdışı istihdam ile pozitif ilişkide tahmin edilmiştir. Bulutay ve Taşçı(2002)'nın çalışmalarında GSMH'daki artışın istihdamı kamu sektörüne kanalize eden bir etkiye sahip olduğu, bundan dolayıda kayıtdışı istihdamı azaltacağı sonucuna ulaşılmıştır.Ancak bu çalışmada GSMH'daki artışın kayıtdışı istihdamı artırıcı etkisi tahmin edilmiştir.Bu noktada GSMH daki artışın yanı sıra kayıtdışı istihdam oranının düşmemesinin, Türkiye ekonomisi büyürken öte yandan işsizliğin ve gelir adalesizliğinin de artıyor olmasının bir sonucu olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.Ekonomideki büyüme düşük gelirli kesime yansımadiğinden kayıtdışı istihdamda bir azalış olmamaktadır.Yoksulluk ve işsizlik toplumu kayıtdışı çalışmaya gönüllü hale getirmektedir.Öte yandan güvencesiz işçi çalıştırma yine ucuz iş gücü sağladığından işverenlerin kayıtdışı işçi çalıştırma eğilimi artmaktadır.

Toplam İstihdam, tarım istihdamı ve Kişi Başı İmalat Üretimi (verimlilik) katsayıları yine kayıtdışı istihdam ile bu değişkenlerin birlikte hareket ettiğini göstermektedir.Bulutay ve Taşçı (2002)'ın çalışmalarında ulaştıkları sonuca paralel bir sonuç elde edilmiştir. İstihdam olanaklarındaki genişleme, kırdan kente göçü artırmasından dolayı kayıtdışı istihdamı da yükselten bir etkiye sahiptir (Bulutay,Taşçı,2002). Verimlilik yine kayıtdışı istihdam ile doğru orantılı tahmin edilmiştir.Verimlilik teknolojik gelişme ile artabilir ve bu artış aynı zamanda iş gücüne ihtiyacın azalması anlamına gelmektedir.Tarımda veya imalatda verimliliğin artmasıyla birlikte işsizliğin artması ve kırdan kente göçün artması buna bir örnektir. Verimlilik artışıyla işsiz kalan vasıfsız iş gücü kayıtdışı istihdama yönelmektedir.Sonuç olarak Türkiye'de 2005-2012 dönemi için istihdam ve üretim değişkenlerindeki artışların kayıtdışı istihdamı artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.Bunda kuşkusuz Türkiye'deki iş gücünün yapısının büyük rolü vardır.Eğitimsiz ve donanımsız iş gücünün fazla olduğu ülkemizde kayıtdışı istihdam faaliyetlerinin önüne geçilmesi iş gücü kalitesinin yükseltilmesi buda eğitime yapılacak yatırımlarla da ilgilidir.Kayıtdışı faaliyetlerde işgücünün yapısı büyük önem taşımaktadır.

5 Sonuç

Önemli bir üretim faktörü olan emeğin konu olduğu kayıtdışı istihdam, ülke ekonomilerine ülkenin üretimine, isihdam ve ücret seviyesine, işçilerin, kadın ve çocuk işçilerin çalışma şartlarına kadar bir çok farklı kanalla, işgücü piyasası dengelerini değiştirmek yoluyla etki etmektedir.

Bireyler özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yüksek işsizlik enflasyon gibi nedenlerde kayıt dışı olarak çalışmaktadırlar.Kayıt dışı sektörde çalışanlar işsizliğin yoğun olduğu dönemlerde iş imkanı bulabildiklerinden gelir elde edebilirler ve bu onlar içinde işveren içinde olumludur.Ancak ülkemizde olduğu gibi bu durumun yapısal bir soruna dönüşmesi kayıtdışı çalışan kesimin düşük eğitim seviyesi,düşük verimlilik ve düşük ücretler ile çalıştırılmasını da sürekli kılmaktadır.

Kentleşme ve göç kayıtdışı istihdamın temel nedenleri olmakla birlikte mali,ekonomik ve sosyal nedenler de kayıtdışılığın sürekliliğinde etkilidir.Bunlarla birlikte psikolojik,politik ve ahlaki faktörlerde kayıtdışılık ile yakından ilişkilidir.Enflasyon,gelir dağılımı eşitsizliği,ekonomi politikaları ve stratejileri,vergileendirme,vergi denetimi ve yasaları,yaşam memnuniyeti gibi bir çok neden kayıt dışı istihdamın ortaya çıkmasında ve genişlemesinde rol oynamaktadır.

Kayıtdışı istihdam kısa dönemde üretim seviyesini yükseltme,maliyetleri ve işsizliği düşürme gibi ekonomi üzerinde olumlu etkilere sahipse de uzun vade de ekonomik kalkınmaya etkisinin olumsuz olduğunu söylemek mümkündür.Gelişmekte olan ülkeler ucuz işgücünü kısa dönem ekonomik büyüme hedeflerine ulaşabilmek için bir avantaj olarak kullanmaktadırlar ancak bu durum uzun dönem de ekonomik ve sosyal olarak yapısal sorunlar ortaya çıkarmaktadır.Bu nedenle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler kayıtdışılığı azaltmak ve uzun vade de sağlıklı bir ekonomiye sahip olmak için ekonomi politikalarını gözden geçirmelidir.Bu bağlamda şunu söylemek mümkündür,Türkiye'de çalışanların yarıya yakınının kayıtdışı iş gücüne dahil olduğu göz önüne alındığında, kayıtdışı istihdamın azaltılması için yapılacak ani düzenlemeler işsizliği,enflasyonu ve yoksulluğu artıracak ekonomik büyümeyide olumsuz etkileyecektir.Bu nedenle kayıtdışı istihdamın azaltılması diğer bir deyişle ekonomide ki bu ikili yapının değiştirilmesi için uzun vadeli sosyal ve ekonomik planlar yapılmalıdır.Bu

planlarda da emek ve sermaye gelirleri arasındaki farkın zamanla azaltılması,yoksulluğun ve işsizliğin önüne geçecek doğru politikalar izlenmesine öncelik verilerek kayıtdışı istihdamı uzun vadede azalması sağlanacaktır.

Kaynakça

- ALTUĞ, O. (1999). **Kayıt Dışı Ekonomi**, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- ALTUĞ, E. Figen,Türkiye’de vergi bilinci: İstanbul araştırması./E. Figen altuğ yay.haz.Murat Çak,Murat Şeker,
- Önder Bingöl.-- İstanbul : İSMMMO, 2010
- AYDIN,E., HİSARCIKLILAR,M.,KARACAN,İ., Formal versus Informal Labor Market Segmentation in Turkey in the course of Market Liberalization", Journal of Middle Eastern and North African Studies, No. 12, 09/2013
- AZAKLI, S. B., Türkiye’de Kayıtdışı İstihdam ve Ekonomik Boyutu,Yuksek Lisans Tezi, Karaman, 2009.
- BULUTAY ,T. ,TAŞÇI, E. (2002), “Informal Sector In The Turkish LaborMarket”,Turkish Economic Asociation, Dicussion papers, Ankara,Turkey
- BOURGUIGNON, F. and MORRISON, C. (1998), ”Inequality and development:the role of dualism”, Journal of Development Economics, Vol. 57 ,233–257,1998.
- CAGAN, P. (1958) “The Demand for CurrencyRelative to Total Money Supply”, National Bureau of Economic Research, 1-37,1958,New York.
- ELGİN, C.(2010), “*Vergiler ve Kayıtdışı Ekonomi: Bir Değerlendirme Ve Türkiye Örneği*”,Boğaziçi university,2010
- GULOĞLU,T.(2005),*The Reality of Informal Employment in Turkey*, Ithaca, NY: Cornell University, School of Industrial and Labor Relations, International Programs
- KIRKPATRICK , C., and BARRIENTOS, A. (2004), “The Lewis Model After Fifty Years”, University of Manchester ,September 2004.
- ÖĞÜNÇ, F. and YILMAZ, Gökhan. (2000), “Estimating the Underground Economy in Turkey”,The Central Bank of The Republic of Turkey,2000.
- POLANYİ,K.,(1944),**Büyük Dönüşüm**.(A.Buğra,çev.),İletişim Yayınları,9.baskı,2010.
- SARAÇOĞLU,D.Ş. ,”The informal sector and tax on employment: A dynamic general equilibrium investigation”, Middle East Technical University,2007.
- <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>,TÜİK,2013.